

ISSN 2319 - 359X
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

IDEAL

Volume - X

Issue - I

September - February - 2021-22

Marathi Part - I

Peer Reviewed Refereed and
UGC Listed Journal No. 47026

ज्ञानं विद्यायां विभक्तवती

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.601

www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dir), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

❧ CONTENTS OF MARATHI PART - I ❧

अ. क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	संशोधन आराखडा : संशोधन कार्याची दिशा व नियोजनाच्या दृष्टीने आवश्यकता डॉ. अजय वासुदेव काटे	१-४
२	अर्थशास्त्रीय संशोधन पद्धती: भविष्यकालीन नियोजनासाठी एक आदर्श प्रा. अंकुश रणजीत जाधव	५-९
३	सामाजिक शास्त्रातील संशोधन अहवाल : पद्धती व आव्हाने दीपक भगवान पाटील	१०-१५
४	अर्थशास्त्रीय संशोधनातील आलेखाचा वापर: उपयुक्त तथ्य विश्लेषण प्रभाकर वसंत पगार	१६-२३
५	मानव्यविद्याशाखेतर्गत संशोधनातील समस्या : एक अभ्यास निकम अंबिका बाबू	२४-२९
६	प्राचीन भारतातील कलेचा विकास प्रा. डॉ. के. एल. गिरमकर	३०-३३
७	शाश्वत शेतीतील संशोधनाची गरज के. एस. चव्हाण	३४-३९
८	शाश्वत शेतीतील संशोधनाची फलित के. एस. तिडके	४०-४५
९	धुळे जिल्ह्यातील भिल्ल (आदिवासी) समाजाची आर्थिक व सामाजिक स्थिती-एक दृष्टीक्षेप श्री. नितीन मांगुलाल महाले प्रा. डॉ. अरुण उखा पाटील	४६-५४
१०	मराठी भाषेच्या संशोधनाचे स्वरूप प्रा. डॉ. राजेश चंदनशिव	५५-५८
११	भारतीय शेती : हरवलेली वाट आणि शाश्वत पद्धतीची गरज प्रा. डॉ. कल्याणकर पी. एम. सागर बाळासाहेब भंडारे	५९-६४
१२	पौगंडावस्थेतील योगाची भूमिका डॉ. संजय बी. सोनवणे	६५-६९
१३	प्रगत संशोधन पद्धती डॉ. सीमा राघु आवचर	७०-७३

९. धुळे जिल्ह्यातील भिल्ल (आदिवासी) समाजाची आर्थिक व सामाजिक स्थिती- एक दृष्टीक्षेप

श्री. नितीन मांगुलाल महाले

संशोधक विद्यार्थी.

प्रा. डॉ. अरुण उखा पाटील

मार्गदर्शक, विद्याविकास मंडळाचे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अक्कलकुवा जि. नंदुरबार.

गोषवारा

आदिवासी समाजाचे मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे स्वतःचा आर्थिक व सामाजिक विकास साध्य करणे आर्थिक विकास जर साध्य करावयाचा असेल तर भिल्ल समाजाने शिक्षित होणे गरजेचे आहे. दुर दृष्टी ठेऊन व योग्य नियोजन करणे आवश्यक आहे. जोपर्यंत शासनाच्या योजना ह्या आपल्यासाठी आहेत हे कळत नाही तोपर्यंत सदर योजनांचा लाभ आदिवासीला घेता येणार नाही. आदिवासी विकासाला सामोरे जाण्यासाठी एकच म्हणजे नविन ज्ञान आत्मसात करा. आदिवासी समाज हा भारतातील महत्वपूर्ण जनजातींपैकी एक महत्त्वाचा घटक आहे. आदिवासींना अनुसूचित जमातीचा दर्जा दिलेला आहे. परंतु आदिवासी भिल्ल समाजाचा आर्थिक व सामाजिक विकास झालेला दिसून येत नाही.

प्रास्ताविक

आर्यांच्या आगमनापूर्वी या देशात अनेक टोळ्यांचे अस्तित्व होते. ह्या टोळ्यांतील लोकच या देशातील मुळ राहीवासी होत. यातील काही टोळ्या आर्यांच्या शरण गेल्यात तर काही स्वाभिमानी टोळ्या पराभूत झाल्यानंतरही स्वतःचे अस्तित्व टिकविण्यासाठी डोंरदऱ्यांचा आश्रय घेवून आपले जीवन जगू लागलेत हा आधी राहीवास करीत असलेला समूह म्हणजेच आदिवासी होय. आदिवासी हा शब्द या मातीशी इमान सांगतो त्यांना वन्य जाती असेही म्हणतात. प्राचीन काळात भारतात राहत असलेल्या प्रोटोऑस्ट्रलाइड, मंगोलाईड व नेग्रिडो या भिन्न मानववंशापासूनच आदिवासींची उत्पत्ती झाली असल्याचे मत आता रुढ झाले आहे. म्हणजेच आदिवासी लोक हे या देशातील आद्य रहिवासी होत. आर्य येण्यापूर्वी या देशात हिमालयाच्या पायथ्याशी आदिवासी गणांची राज्ये होती मात्र आर्यांच्या कुटील डाव पेचांना बळी पडून त्यांचा पराभव झाल्याने ते इतरत्र स्वसंरक्षणाकरीता स्थलांतरीत झालेले.

महाराष्ट्रातही आदिवासींची छोटी छोटी राज्ये होती काही जमिनदारही होते. ब्रिटीशांनी त्यांचे हक्क काढून घेतल्याने त्यांच्यात असंतोष निर्माण झाला. खानदेशात ही स्वयंभू व स्वतंत्र भिल्ल राजांना ब्रिटीशांचा हस्तक्षेप सहन झाला नाही त्यातून भिल्लानी इंग्रजांविरुद्ध सशस्त्र उठाव केलेले अशाच स्वतंत्र, स्वाभिमानी जमातींवर लेखन करण्याची प्रेरणा

भिळाली. अशा आदिवासी गटातील एक जमात म्हणजे भिल्ल आदिवासी होत. भारतीय राज्यघटनेत अनुसूचित जमाती (Schedule Tribe) शब्दप्रयोग वापरण्यात आला आहे.

भिल्ल या शब्दाच्या उत्पत्तीविषयी असे सांगितले जाते की, द्रविड भाषेत धनुष्य बाणाला बिल असे म्हटले आहे. पुर्वीच्या काळी जो धनुष्य बाण वापरीत असे त्यालाच बिल असे म्हणत त्यांच्या समूहाला बिल समूह म्हणून ओळखले जाई. पुढे याच बिल या शब्दाचा अपभ्रंश भिल्ल असा झाला. महाराष्ट्रात आदिवासींचे जे दहा मोठे गट आहेत त्यापैकी भिल्ल एक होय. तसेच महाराष्ट्रातील तीन भौगोलिक विभागात सातपुडा विभाग एक येतो त्या विभागात धुळे, जळगांव व नंदुरवार जिल्ह्यात भिल्ल लोकांच्या दाट वस्त्या आढळतात.

भिल्ल ही महाराष्ट्रात जास्त लोकसंख्या असलेली जमात आहे. डोंगरदऱ्याप्रमाणे मैदानी प्रदेशातही भिल्ल लोकांची वस्ती आहे. साधारणतः गावाचा एक भाग या लोकांचा असतो ज्याला भिलाटी असे म्हणतात. धुळे जिल्ह्यातील भिल्ल लोकांच्या वस्त्या ह्या गावांना लागूनच आहेत. यांच्यात माळचे, मोरे, ठाकरे, सोनवणे, गायकवाड, पवार इत्यादी आडनावाचे लोक आहेत. हे लोक बहुधा अशिक्षित असल्याने अंधश्रद्धाळू असतात. गुरे-ढोरे, बकऱ्या चारणे, मासेमारी, जागलकी, सालदारकी करून आपला उदरनिर्वाह करतात काही लोकांकडे स्वतःची जमिन असल्याने त्यावर आपला चरितार्थ चालवितात.

ब्रिटीश काळापासून भिल्ल समाजाला स्वतःचे जीवन जगण्यासाठी सातत्याने संघर्ष करावा लागत आहे. ब्रिटीशांनी कधी कायदे करून तर कधी बळाचा वापर करून त्यांचे वन व जमिनीवरील अधिकार हिरावून घेतले. स्थानिक व्यापारी सावकार, दलाल व उच्च वर्णीयांनी देखील आदिवासींची मोठ्या प्रमाणावर लुट केली.

स्वातंत्र्य प्राप्तीपासून आदिवासींच्या विकासासाठी विविध योजना राबवल्या जातात परंतु आदिवासी भिल्लांच्या जीवनात फारसा बदल दिसत नाही सध्याच्या जागतिकीकरणाच्या युगात आदिवासींच्या भविष्याचे काय ? असा प्रश्न उपस्थित होतो. तरी आजच आधुनिकीकरणाच्या काळात आदिवासींवर आर्थिक व सामाजिक काय परिणाम होईल याचा शोध घेण्याचा अल्पसा प्रयत्न आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

1. भिल्ल समाजाच्या आर्थिक समस्यांचे अध्ययन करणे.
2. धुळे जिल्ह्यातील भिल्ल समाजाच्या आर्थिक स्थितीचा अभ्यास करणे.
3. धुळे जिल्ह्यातील भिल्ल समाजाच्या सामाजिक स्थितीचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची गृहीतके

1. आदिवासी उपक्षेत्राबाहेरील भिल्ल जमातीचा आर्थिक विकास झालेला नाही.
2. आदिवासी उपक्षेत्राबाहेरील भिल्ल जमातीचा सामाजिक विकास झालेला नाही.

संशोधन पध्दती

नियोजित संशोधनासाठी संशोधक प्राथमिक आणि दुय्यम स्वरुपाची माहिती आणि आकडेवारी गोळा करून संकलन करणे प्राथमिक आकडेवारी गोळा करण्यासाठी संशोधक प्रश्नावली आणि मुलाखत तंत्राचा अवलंब करणार आहे तर दुय्यम स्वरुपाच्या माहिती आणि आकडेवारी साठी वर्तमानपत्रे, मासिके, संदर्भ पुस्तके, महसूल कार्यालयीन दस्तऐवज इ. चा वापर करणार आहे.

प्राथमिक साधने

शासकीय आकडेवारी सर्वेक्षण, सहकार अहवाल, महाराष्ट्र शासन अहवाल आदिवासी विकास मंत्रालय.

दुय्यम साधने

पुस्तके, मासिके, संदर्भ ग्रंथ, वर्तमान पत्रे इ.

संशोधनाची मर्यादा

सदरचा विषय हा धुळे जिल्हयातील आदिवासी उपक्षेत्राबाहेरील भिल्ल आदिवासी यांचेवर केंद्रीत करण्यात आला आहे म्हणजेच धुळे जिल्हयातील शिरपूर व साक्री तालुका वगळता उर्वरित धुळे व शिंदखेडा तालुक्याचा समावेश बिगर आदिवासी उपक्षेत्रात (Other Tribble Sub Plan) येतो. भिल्ल हा आदिवासी समाज शहरालगत राहत असून त्यांचा आर्थिक व सामाजिक मागासलेले जीवन तो आजही जगत आहे.

आजच्या परिस्थितीत धुळे जिल्हयातील भिल्ल समाज हा जरी शहरालगत राहत असला त्यास आजच्या भाषेत आदिवासी उपक्षेत्राबाहेरील आदिवासी (Other Tribble Sub Plan) म्हणतात त्यास आवश्यक असणाऱ्या मुलभुत गरजांपासून तो आजही वंचित आहे त्यात शिक्षण, आर्थिक विकास, सामाजिक विकास व आरोग्य हे अतिशय महत्वाचे घटक आहे हा समाज व्यसनाधिनतेकडे अधिक वळलेला आहे त्यामुळे या समाजाचे सरासरी जीवनमान हे कमी झालेले आहे.

भिल्लांचे आर्थिक जीवन

सामाजिक दर्जा ठरविण्यामागे व्यक्तीची आर्थिक, शैक्षणिक, सामाजिक व राजकीय प्रगती किती आहे ही बाब जशी समाजात महत्वाची मानली जाते तसेच व्यक्तीच्या राहणीमानाचा दर्जा ही मानवी जीवनाचा अंग ठरतो.

स्थानिक बाजारपेठेत दुकानदार, व्यापारी, दलाल आदिवासीची मोठया प्रमाणावर लुट करतात. भूमिहीन शेतमजुर यांची स्थिती तर अजूनही दयनीय आहे. भूमिहीनांचे जीवन अस्थिर आहे. भूमिहीन हे रोजगाराच्या निमित्ताने गुजरात, कर्नाटक राज्यात ऊसतोडणीसाठी स्थलांतर करतात त्यांच्या मुला-बाळांचे शिक्षण राहून जाते त्यामुळे शिक्षणाअभावी भिल्लांची आर्थिक व शैक्षणिक स्थिती आणखीनच बिकट बनत चालली आहे. आजही भिल्लांचे रोजगार व कामकाजाच्या

निमित्ताने मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतर सुरू आहे. भिल्ल युवक हे केवळ पोलिस बनण्यातच मोठी शन्यता मानतात, उच्च शिक्षणाचे प्रमाण हे भिल्लांमध्ये खूपच कमी आहे.

भिल्लांची परंपरागत आर्थिक साधने

आदिवासी भिल्ल समाजात पूर्वीपासून पशुपालनाचा व्यवसाय हा चालत असे तसेच शेती करणे हा प्रमुख साधने होती भिल्लांमध्ये व्यवहार हे पेशाच्या स्वरूपात होत नसून ते एका वस्तूच्या मोबदल्यात दुसरी वस्तू देणे असा त्यांचा परंपरागत रुढी होती भिल्ल समाजाने वृक्षतोड केलेली नाही असे नमूद करावेसे वाटते की या समाजाने वृक्षांची निगा राखलेली आहे केवळ सुकलेले वृक्षांचा किंवा सुकलेले झाडाझुडपांचा उपयोग या समाजाने आपल्या रोजच्या उदरनिर्वाहासाठी केलेला आहे.

आदिवासी माणूस हा अतिशय प्रामाणिक आणि कष्टकरी समाज आहे तो ज्याच्यावर विश्वास ठेवतो त्याच्याशी एकनिष्ठ राहतो. सध्या भिल्ल समाज हा हातभट्टीची दारुचा व्यवसाय करीत आहे कारण त्याच्या कडे आता स्वतःची शेतजमीन राहिलेली नाही तो दुस-याच्या शेतात काबाडकष्ट करून आपले जीवनमान जगत आहे त्याच्याकडे पुरेशी राहण्यासाठी जागा नाही तो अतिशय छोट्या जागेत, झोपडीत राहत आहे आणि कसेबसे जीवन कठीत आहे.

भिल्ल लोकांनी आपला जीवन चरितार्थ डोंगरांचा आश्रय घेतलेला होता तेथे जळावू लाकूड काढणेबोऱे विकणे ससे मारणे शिकार करणे इत्यादी व्यवसाय करीत असत तसेच गावात शेतमजुरीही करीत असत बंड मिळाला तर नात्यावर जाऊन मासे खेकडी पकडत असत व ते विकून आपले दैनंदिन जीवन चालवित असत, स्थिरा रानातून गवत आपणून विकत असतात. वरील व्यवसाय भिल्ल लोक पूर्वी करीत असत आता त्यांच्या व्यवसायात काही प्रमाणात बदल झालेला आहे.

भिल्ल या जमातीजवळ धोडयापार प्रमाणात शेती आहे ते शेती करतात काही दिवस रोजंदारी करून आपल्या कुटुंबाचा उदरनिर्वाह करीत असतात त्यांच्याजवळ भांडवलचा अभाव असल्यामुळे ते सुधारीत तंत्रज्ञानाप्रमाणे आपली शेती करू शकत नाहीत व सुधारीत तंत्रज्ञानाचा वापर न केल्यामुळे शेतातून मिळणारे उत्पन्न हे अगदी अल्प प्रमाणात येत असते.

शहराजगत राहणारी भिल्ल तरुण मंडळी आता भिस्तरी कामे करायला शिकली आहेत तर काही मंडळी कामे करतात रोजंदारीने टेकेदाराकडे कामे करीत असतात व आपली उर्पेजवीकड भागवित असतात. शहराजगत राहणारा भिल्ल वर्ग हा आत्मनिर्भर होऊ लागला आहे शहरीकरण झाल्यामुळे त्यास रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होऊ लागल्या आहेत परंतु शिक्षणाच्या बाबतीत तो आजही मागासलेला आहे.

आदिवासी अर्थव्यवस्थेतील आर्थिक घटक (Economic Factors in Tribal Economy)

प्रत्येक अर्थव्यवस्थेचे उत्पादन वितरण आणि उपभोग हे तीन प्रमुख घटक आहेत. समाजात वस्तुचे उत्पादन अधिक प्रमाणात करण्यात आले आणि समाजाच्या आवश्यकतांची पूर्ती झाल्यानंतर देखील उत्पादन शिल्लक राहिले तर त्या वस्तूचा विनिमय केला जातो. प्रत्येक समाजात आर्थिक क्रिया करण्याचा कोणता तरी विशिष्ट आधार असतो. त्या आधारावर श्रमविभाजन केले जाते. म्हणून अर्थव्यवस्थेचा विचार करित असतांना उत्पादन, वितरण, उपभोग या तीन घटकांबरोबरच विनिमय आणि श्रमविभाजन या घटकांचा देखील विचार केला जातो. या घटकांच्या आधारावर आदिवासी समाजातील अर्थव्यवस्थेचे विश्लेषण करणे आवश्यक आहे.

श्रम विभाजन (The Division of Labour)

आर्थिक जीवनात श्रम विभाजन अविभाज्य घटक असतो. आर्थिक क्षेत्राप्रमाणेच सामाजिक क्षेत्रात देखील श्रम विभाजन आढळून येते. अप्रगत आणि प्रगत अशा सर्वच समाजात श्रम विभाजन दिसून येते. आधुनिक समाजातील अर्थव्यवस्थेत श्रम विभाजन हे विशेषीकरणानुसार होत असते. आदिवासी समाजातील श्रमविभाजन हे प्रामुख्याने स्त्री लिंग भेदावर आधारित आहे.

शिकार हा प्रमुख व्यवसाय असलेल्या आदिवासी समाजात श्रमविभाजन हे स्त्री-पुरुषांच्या भेदावर आधारित असते. या समाजातील स्त्रिया मुलांचे पालनपोषण करतात तसेच स्त्रीया या जंगलातून कंदमुळे, फळे, भाज्या गोळा करण्याचे काम करतात तर पुरुष शिकार आणि मासेमारी करतात. शिकार करण्यासाठी जास्त परिश्रमाची आवश्यकता असते. तसेच हे काम जोखिमचे असते म्हणून स्त्रीयांना शिकारीचे काम दिले जात नाही. पुरुष मंडळी मोठ्या प्राण्यांची शिकार करतात आणि स्त्रीया घरातील काम, कातडीपासून पोषाख शिवणे, कंदमुळे, फळे गोळा करणे इत्यादी कामे करतात. शिकारीसाठी आवश्यक असलेले पिंजरे, जाळी इत्यादी स्त्रीया बनवितात. पशुपालन आणि शेती करणाऱ्या आदिवासी जमातीत स्त्री-पुरुषांच्या भेदावर आधारित श्रम विभाजनाची सार्वत्रिक स्वरूपाची नियमावस्था दिसून येत नाही.

कारागिरी करणाऱ्या जमातीत स्त्री-पुरुषांच्या आधारावर स्पष्टपणे श्रम विभाजन आढळून येत नाही पुरुषांप्रमाणेच स्त्रियांसुद्धा टोपल्या विणणे, सुत कातणे, विणणे, दोरी व चटई बनविणे इत्यादी कामे करतात. भारतात ज्या आदिवासी क्षेत्रात उद्योगाच्या विकास झाला त्या आदिवासी समाजातील पुरुष लोखंड कारखाने, कोळशाच्या खाणीत तसेच चहाच्या मळ्यामध्ये काम करतात.

उत्पादन (Production)

आदिवासी समाजात भोजन आणि इतर आवश्यक वस्तूचे उत्पादन किंवा संकलन हे शिकार, मासेमारी, जंगलातील कंदमुळे, फळे भाजी, मध गोळा करणे, पशुपालन आणि कारागिरी इत्यादीद्वारे केले जाते. परंतु अर्थशास्त्रीय दृष्टीकोनातून शिकार, मासेमारी, कंदमुळे, फळे गोळा करणे हे केवळ अन्नाचे संकलन होय ते खऱ्या अर्थाने वस्तूचे उत्पादन

नाही. त्याचप्रमाणे पशुपालनाद्वारे भोजन इ. गोष्टी प्राप्त करणे ही संकलन आणि उत्पादन या दोन्हीमधील अवस्था आहे. शेती आणि शिल्प उद्योग हे मात्र निश्चित रूपात उत्पादनाच्या श्रेणीमध्ये येतात.

वितरण (Distribution)

उत्पादनात अनेक घटकांच्या समावेश असतो. भांडवलदार, भुमी, संघटक आणि श्रमिक इ. घटकांच्या सहाय्याने उत्पादन केले जाते. उत्पादनात योगदान देणाऱ्या सर्व घटकांना त्यांच्या योग्यतेनुसार मोबदला दिला जातो. अर्थव्यवस्थेत वितरण अतिशय महत्वाचे असते त्या घटकांचे उत्पादनात प्राप्त झालेले योगदान लक्षात घेऊन त्या उत्पादीत वस्तूंचा किंवा पैशांचा त्यानुसार मिळणारा वाटा म्हणजे वितरण होय. आदिवासी समाजात वितरणाचे तत्त्व हे आर्थिक नसून सामाजिक तत्त्व असते म्हणून आदिवासी समाजात वितरण हे प्रथा आणि परंपरेनुसार केले जाते. साधारणतः हे वितरण उत्पादन कार्यात सहकार्य करणाऱ्या व्यक्तीच्या दर्जानुसार होत असते.

उपभोग (Consumption)

कोणत्याही समाजातील अर्थव्यवस्थेचा उपभोग हा महत्वाचा घटक आहे. कारण उपभोगाकरीताच उत्पादन केले जाते. त्या वस्तूंचा जर उपभोग घेतला जात असेल तर त्या वस्तूंचे उत्पादन केल्या जाणे नाही उपभोगाचा प्रत्यक्ष संबंध हा उत्पादन आणि वितरणाशी असतो. आदिवासी समाजात साधारणतः जीवन निर्वाहासाठी आवश्यक असणाऱ्या वस्तूंचे उत्पादन केले जाते. उत्पादीत वस्तूंच्या वितरणानंतरच उपभोग प्रक्रिया सुरु होते. आदिवासी समाजात उत्पादन हे मर्यादित प्रमाणात असते. त्यामुळे उपभोगाचे प्रमाण देखील कमी असलेले आढळून येते.

भिल्लांचे सामाजिक जीवन

१. प्रगत समाजातील अनेक अनिष्ट प्रथांचा शिरकाव आदिवासींच्या जीवनात झाला आहे. बालविवाह, हुंडापध्दती, स्त्रियांविषयीचा अनुदार दृष्टीकोण यांसारख्या काही प्रथांचा या संदर्भात आपणास उल्लेख करता येईल.
२. परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत आदिवासी समाजातील अनेक चांगल्या सामाजिक प्रथांचा न्हास झाला.
३. प्रगत समाजातील जमीनदार, सावकार, व्यापारी, ठेकेदार, सरकारी अधिकारी अशा अनेक घटकांनी आदिवासी स्त्रियांचे लैंगिक शोषण केले त्यांच्या दृष्टीने आदिवासी स्त्रिया उपभोगाच्या वस्तू ठरल्या.
४. विविध धर्मप्रसारकांनी आदिवासी विषयी सहानुभुतीपूर्ण दृष्टीकोण ठेवला होता परंतु त्यांच्या धर्मप्रसाराच्या कार्यामुळे आदिवासी आपल्या मुळ संस्कृतीपासून दुरावला गेला व तो विविध धर्मांच्या नावाखाली स्वतःला हरवून बसला व तो विविध धर्मांत विखुरला गेलेला आहे यात धर्मप्रसारकांनी आदिवासींचा फार मोठ्या प्रमाणात भोळेपणाचा फायदा उचलला आहे.
५. भिल्लांची पारंपारिक पध्दती तसेच रुढी ह्या लोप पावत चालल्या आहेत पूर्वी भिलाटीमध्ये ढोल व पावरीच्या नादात लग्ने लावली जात असत गावदिवाळी व होळी ही सणे मोठ्या उत्साहाने साजरी केली जात असत तसेच

आदिवासी परंपरेनुसार लग्ने लावली जात असत तसेच सण साजरी केली जात असत परंतु सवर्ण समाजाने त्याच्यावरही घाला घातला आहे पारंपारीक ढोल-पावरी च्या जागी ताशा, बॅन्ड व डिजे पोहोचले आहेत त्यामुळे भिल्लांची युवा पिढी त्यांची वंशपरांपरगत साधने तसेच संस्कृती विसरत चालला आहे.

आदिवासी विकास

एकवीसाव्या शतकात भारत देश तांत्रिकदृष्ट्या प्रगतीकडे वाटचाल करीत आहे परंतु, सामाजिक दृष्ट्या भारतातील आदिवासी जमाती आजही त्यांच्या मुलभूत हक्कांसाठी झगडत आहे. आजही आदिवासी भिल्ल समाज मोठ्या प्रमाणात मागासलेला आहे. भारताच्या राज्यघटनेत देशातील सर्व स्तरावरच्या नागरिकांसाठी सर्व समाविष्ट व्यापक अशा तरतुदी केलेल्या आहेत शिवाय वेळोवेळी आदिवासींच्या विकासाच्या दृष्टीने अनेक कायद्यांच्या तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. स्वातंत्र्योत्तर काळात सरकारने आदिवासींच्या आर्थिक विकासासाठी सरकार मार्फत विविध शासकीय योजना सुरु करण्यात आल्या आहेत. परंतु या योजना राबवितांना सर्वच योजना आदिवासी समाजापर्यंत पोहचत नाही.

महाराष्ट्र शासनाने इ.स.1998 मध्ये धुळे जिल्हयाचे विभाजन करुन नंदुरबार जिल्हयाची निर्मिती केली त्यामुळे धुळे व नंदुरबार जिल्हयात भिल्ल समाजाची लोकसंख्येचे दोन भाग पडले त्यात नंदुरबार जिल्हा हा 100% आदिवासी जिल्हा म्हणून नावारुपाला आला व धुळे जिल्हयात काही अंशी आदिवासी समाज राहिला.

त्यानंतर सरकारने आदिवासींच्या विकास करण्यासाठी टीएसपी (TSP) विभाग व ओटीएसपी (OTSP) विभाग अशा प्रकारे दोन विभाग करण्यात आले, टीएसपी विभागातील योजना व ओटीएसपी विभागातील योजना यांत फरक करण्यात आला. आजच्या परिस्थितीत धुळे जिल्हयातील भिल्ल समाज हा जरी शहरालगत राहत असला त्यास आजच्या भाषेत आदिवासी उपक्षेत्राबाहेरील आदिवासी म्हणतात. त्यास आवश्यक असणाऱ्या मुलभूत गरजांपासून तो आजही वंचित आहे. त्यात शिक्षण, आर्थिक विकास, सामाजिक विकास, व आरोग्य हे अतिशय महत्वाचे घटक आहेत.

आदिवासींच्या विकासासाठी आदिवासी विकास विभाग व शबरी आदिवासी विकास महामंडळ स्थापन करण्यात आले. सदर विभागामार्फत अनेक योजना राबविण्यात येतात त्या योजनांचा लाभ खरोखरच ओटीएसपी क्षेत्रातील आदिवासींना पुरेशा प्रमाणात शिक्षणाअभावी तसेच योजनांची माहिती होत नाही तसेच योजना राबविणारी यंत्रणा शेवटच्या घटकापर्यंत पोहोचत नाही.

निष्कर्ष

1. आदिवासी उपक्षेत्राबाहेरील भिल्ल जमातीसाठी विशेष विकास निधी मंजूर करुन त्यांच्या विकासासाठी विशेष प्रयत्न होणे गरजेचे आहे.
2. भिल्ल जमातीला रोजगाराच्या संधी तसेच शैक्षणिक संधी मिळाल्यास त्यांना प्रगती साध्य करता येऊ शकेल तसेच त्याचे शिक्षण अर्धवट राहणार नाही याचीही काळजी घेतली गेली पाहिजे.

३. पेसा कायदयाचा निकष आहे की ज्या गावात/पाडा आदिवासीची 50 टक्के वस्ती असेल त्याचा समावेश पेसा गावात करण्यात यावा ही अट शिथिल करण्यात येऊन ज्या गावात आदिवासीची 30 टक्के लोकसंख्या असेल त्या गावास पेसा क्षेत्रातील गाव घोषित करण्यात यावे. तसेच थुळे जिल्हातील गावांचा नव्याने सर्वे करण्यात येऊन भिल्लांच्या लोकसंख्येनुसार पेसा क्षेत्र घोषित करण्यात यावे.
४. आदिवासींच्या विकास कार्यासाठी किती पैसे खर्च झाले यावरून प्रगतीचा निष्कर्ष न काढता, त्यांच्या आर्थिक व सामाजिक व स्वभावगुण विशेषांच्या विकासाच्या आधारे तो ठरवला गेला पाहिजे, या सुत्रानुसार आदिवासींच्या जीवनात जास्त हस्तक्षेप न करता त्यांनी चांगले जीवन जगण्यासाठी सामूहिक प्रयत्न झाले पाहिजेत.
५. आदिवासी भागातील आरोग्यविषयक समस्या कोणत्याही एका विशिष्ट कारणाने निर्माण झालेल्या नसून सर्व कारणे परस्परपूरक आहेत. व्यसनाधिनतेमुळे ते दारिद्र्याच्या दृष्ट चक्रात अडकतात व्यसनाधिनता ही त्यांच्यात असलेल्या अज्ञान व अंधश्रद्धा वृत्तीमुळे निर्माण होते असे म्हणणे देखील चुकीचे होते कारण की शिक्षित व्यक्ती देखील व्यसनाधीन झालेल्या आढळून येतात त्यामुळे सर्व कारणांचा विचार करून त्यानुसार उपयोजना अंमलात आणली गेली पाहिजे.
६. आदिवासींच्या आर्थिक उन्नतीशिवाय त्यांना त्यांच्या मुलभूत गरजा प्राप्त करून घेता येणे शक्य नाही आर्थिक परिस्थिती व आरोग्य ह्या परस्परपूरक गोष्टी आहेत वैयक्तिक लाभाच्या योजना मोठ्या प्रमाणात वाढविणे गरजेचे आहे आर्थिक उन्नतीमुळे स्थानिक पातळीवर उपलब्ध असणारे फळ, भाज्या, दुध त्यांना विकण्याची गरज पडणार नाही त्यांच्या वापरातून त्यांना योग्य प्रकारचा आहार मिळू शकेल.
७. आदिवासी उपक्षेत्राबाहेरील भिल्ल जमातीला शासकीय योजनांपासून अल्प लाभ मिळाला आहे.

शिफारसी

१. शेतीबरोबरच शेतीवर आधारीत उद्योगांवर भर दिल्यास आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यास मदत होऊ शकेल.
२. निराधार योजनांपेक्षा पायावर उभे करणाऱ्या योजनांना प्राधान्य देऊन आदिवासींना सक्षम करणे गरजेचे आहे.
३. आदिवासींच्या लहान मुलांच्या आरोग्यविषयक समस्यांला वैयक्तिक अस्वच्छता प्रामुख्याने जबाबदार आहे वैयक्तिक स्वच्छतेच्या सवयीविषयी कुटुंबामध्ये मोठ्या प्रमाणात प्रबोधन करण्याची गरज आहे. प्राथमिक वाटत असणाऱ्या गोष्टीदेखील आदिवासी वस्ती, पाडा, गाव भागात आरोग्याच्या बाबतीत महत्वाच्या ठरतात.
४. सार्वजनिक पिण्याचे पाण्याची आरोग्यासाठी काळजी घेणे आवश्यक आहे यात प्रामुख्याने प्रत्येक आदिवासींच्या घर /झोपडी पर्यंत पाईप लाईन टाकून नळ योजना सुरू करून स्वच्छ पिण्याचे पाणी उपलब्ध करण्यात यावे.

५. आदिवासी उपक्षेत्राबाहेरील भिल्ल जमातीचा शैक्षणिक, आर्थिक व सामाजिक विकास झालेला नाही त्यास दारिद्र्य अशिक्षितपणा सरकारी योजनांपासून वंचितपणा / अज्ञान सरकारी कर्मचाऱ्यांचे दुर्लक्ष इत्यादी घटक कारणीभूत आहेत असे दिसून येते.

संदर्भ साधने

१. Dr.D.N.Majumdar and Dr.T.N.Madan- An Introduction to Social Anthropolgy Asia Publishing House. p.221
२. Dr. D.N.Majumdar-Races and Culture of India. p.355
३. इन्ध्रोवेन आर.इ. दि ट्राईब अँड कास्टस ऑफ बॉम्बे, तीन खंड 1922, पुनर्मुद्रण-1994
४. भारतीय संविधान कलम 342(1)
५. महाराष्ट्र शासन नागरिकांची सनद आदिवासी विकास मंत्रालय मंुबई
६. श्री गो.रा.गोसावी - आदिवासींच्या कल्याणकारी योजना (आदिवासी संशोधन पत्रिका मार्च 1999)
७. डॉ.गोविंद गारे - महाराष्ट्रातील आदिवासी संस्कृतीच्या समस्या व विकास
८. डॉ.गोविंद गारे- सातपुड्यातील भिल्ल ऐतिहासिक व सामाजिक मागोवा
९. उपाध्याय विजय आणि शर्मा विजय- भारत की जनजातीय संस्कृती, मध्यप्रदेश हिंदी ग्रंथ अकादमी, भोपाळ,1989
१०. उप्रेती हरिचंद्र- भारतीय जनजातीयाँ, मध्यप्रदेश हिंदी ग्रंथ अकादमी.
११. Ralf Piddington- An Introduction to Social Anthropology, Oliver and Boyd London, 1952, p.18
१२. Majumdar and Madan- An Introduction to Social Anthropology, Asia Publishing House, 1956,p.188
१३. Notes and Queries on Anthropology.

मासिके

१. महाराष्ट्र शासन धुळे जिल्हा गॅझेटियर
२. संशोधन पत्रिका आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था महाराष्ट्र राज्य पुणे
३. आदिवासी संदर्भ पुस्तिका- आवृत्ती । ली